

Mariyana Tsibranska-Kostova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

Texts from the Ottoman Period in Original and Translation: Traditions and Perspectives

Abstract: In 2024, members of the Department of the History of the Bulgarian Language published an electronic collection of texts and translations from the late medieval period, titled *Pages from the History of Bulgarian Literature and Language*. The project was carried out within the National Programme *Development and Promotion of Bulgarian Studies Abroad*. The publication continues the long-standing tradition of making medieval Bulgarian literature accessible to contemporary readers and of providing foreign scholars with little-known, unpublished, and/or previously untranslated texts. Each text is presented in its original Old Cyrillic script, accompanied by a Modern Bulgarian translation and an analysis of selected linguistic features. The book offers specific findings and outlines new perspectives for the study of the Bulgarian language during the Ottoman period.

Keywords: New Bulgarian language, Late Middle Ages, texts from the 15th –18th centuries

Марияна Цибранска-Костова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Текстове от епохата на османското владичество в оригинал и превод: традиции и перспективи

Периодът и термините за него

Епохата на Османската империя на Балканите, наричана още период на Късното средновековие, отдавна не се възприема като „тъмните векове“ за българската книжовна култура. Изразът „епоха на тъмно робство“ принадлежи на А. Теодоров-Балан и се отнася до периода XV – XVIII в., за да обозначи културното изоставане на фона на ренесансовия разцвет в Европа. Днес той може да се възприеме само като метафора. От същия исторически период са запазени най-много писмени паметници в българските книгохранилища. За това способстват множество фактори: налагането на хартията от XV в. насетне и пълното изместване на пергамента; появата на книгопечатането; изработването на културни механизми за съхраняване на религиозната идентичност при липса на държавност и др. По този начин се осъществява континуитет в българската ръкописна традиция на кирилица. След завземането на Константинопол от османските турци през 1453 г. започва нов период в историята на християнските етнорелигиозни общности на Балканите, през който си взаимодействат традиция и иновация; материалното и духовното наследство от продължителните славяно-византийски книжовни контакти продължава да съществува в нови условия и извън строгите имперски и държавни граници от миналото.

Периодът XV – XVIII в. в традиционната периодизация на българската езикова история се нарича още *новобългарски период* (Иванова-Мирчева 1987: 149–162). Въпреки

че книжовните процеси през всеки век се отличават със своя вътрешна специфика¹, че в голяма степен се влияят от динамичните социални реалности след османското нашествие, лицата стожери на общността, които участват в модела на развитие и осъществяват всеобщия стремеж към верско сплотяване, на практика остават същите през цялата епоха на османското владичество (Radoslavova 2017: 504–509). Водеща е ролята на манахеството и на нисшето, особено на парохийското духовенство. Нараства ролята на йеромонаха, инок със свещенически функции в локални църкви или манастири. По-късно се налага фигурата на таксидиота, събирач на волни религиозни пожертвования. Книжнината остава първостепенен фактор за легитимация на православната идентичност. Лидерството на Константинополската патриаршия, която обединява християните на Балканите без оглед на техния етнос и ги представлява пред османската власт, създава „констелация в православното църковно устройство на Балканите със солидни исторически и културни корени в така наречения Byzantine Commonwealth“ (Radoslavova 2017: 505–506).

Огромна е ролята на Охридската архиепископия, просъществувала автономно до 1767 г., и на възобновената през 1557 г. Печка или Ипекска патриаршия, запазила своята автокефалност до 1766 г. „Панправославната“ манахеска общност на Атон запазва ролята си на първостепенен културен център (Radoslavova 2017: 507), разпростирайки влиянието си в различни географски точки на полуострова и в контактните зони. Така може да говорим за оформянето на едно споделено културно пространство за етнорелигиозните общности на Балканите (неговите географски ориентири са най-общо казано Атон и контактните зони на Балканите в Западна България, Северна Македония, Източна Сърбия), което дава своите отражения в общите книжовноезикови процеси.

Всеизвестен е фактът, че в първите векове на османска доминация книжовният живот се измества на запад. От гледище на съвременната лингвистична география българският езиков запад е макроареал с ясна диалектна граница, следваща ятовата изоглоса. В диахронен аспект обаче понятието български езиков запад не е строго лингвистично, а едновременно географско-пространствено и културно-историческо. То е надтериториална терминологична единица, която обединява книжовни средища и центрове и се изгражда на базата на общност между множество признаци в процеса на създаване на книжнина. Още през първото столетие след османското нашествие българската духовност пренася своите вековни устои в Рилския манастир, през следващото XVI-то столетие процъфтява в Софийското книжовно средище и манастирите от Софийската Мала Света гора, за да достигне „последния истински разцвет на ръкописната книга по българските земи“ (Христова, Мусакова 2010: 6) в Етрополския книжовен център през първата половина на XVII в.

¹ Обобщаващи изследвания по тези въпроси могат да се намерят в поредиците: Христова (ред.)/Hristova (ed.) 1993; Христова (ред.)/Hristova (ed.) 1996; Мусакова, Узунова (ред.)/Musakova, Uzunova (ed.) 2011.

Как присъства този период като христоматийно знание?

Още през 1922 г. двамата съставители и преводачи Божан Ангелов и Минко Генов създават една от най-сполучливите христоматии със средновековни текстове в оригинал и в превод, и то не само за времето си. В Предговора те заявяват, че:

средношколската младеж не е видяла ни един старобългарски паметник... и няма идея за голямото старобългарско наследство (Ангелов, Генов / Angelov, Genov 1922: 4).

Авторите обособяват три големи раздела: *старобългарски период* от Кирил и Методий до разностранови оригинални и преводни творби, възникнали през X–XI в.; *среднобългарски период* и *епохата на турското владичество до Паусий Хилендарски*. Малко на брой представители дават представа за последния период: части от *Абагара* на Филип Станиславов от 1651 г., някои дамаскини, един текст на Йосиф Брадати от XVIII в. и образци от влахобългарските грамоти. Б. Ангелов и М. Генов налагат висок стандарт в една традиционно трудна сфера, каквато е преводът на средновековни текстове на съвременен български език.

Днес картината на, условно казано, помагалата за изучаване на старото книжовно наследство е толкова разнoliка и богата, че сама по себе си може да бъде тема на задълбочено проучване по отношение на принципите на подбор, описание и превод на текстовете, издателските практики и структурирането на раздели. Всеки съвременен изследовател, съставител и преводач може да използва богатия предходен опит както във вид на общи христоматии, така и във вид на специализирани антологии с преводи на съвременен език. Като пример за първото заслужава да се припомни антологията на П. Динеков от 1968 г., скромно назована *Старобългарски страници*. Тя съдържа само преводи на съвременен език и скромни метаданни за ръкописите, от които са извлечени. Текстовете са подредени по тематичен и жанров критерий – например летописи и история, жития, апокрифни легенди и др. Особено интересен е разделът *Из дамаскината книжнина* (Динеков / Dinekov 1968: 514–560), в който се поместват извадки, а не пълни съчинения от Йосиф Брадати, Теофан Рилски, Тодор Врачански и Йосиф Хилендарец (със словото за книгите и ползата от четенето), но практически в основата е Йосиф Брадати, а другите имена са предимно преписвачи на неговите компилации. Подбрани са текстове с актуална тематика за периода на османското владичество, например срещу потурчванията, за самовилите и магьосниците, а някои текстове са взети от други образци на старата българска книжнина, издадени преди този сборник. Пример за втория тип е неогценимният пионерски труд на Д. Петканова за периода на османското владичество, озаглавен *„Народното четиво през XVI–XVIII в.“*, в който са поместени само преводи на съвременен български език с пълна извороведска справка за ръкописите, откъдето са извлечени те (Петканова / Petkanova 1990).

„Страници от историята на българската книжнина и език“

През 2024 г. сътрудниците на Секцията за история на българския език в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ създадоха електронния сборник „Страници от историята на българската книжнина и език“ ([https://press.bas.bg/bg/eBooks-105/show-106\(101\)](https://press.bas.bg/bg/eBooks-105/show-106(101))), в който се включват 28 текста от епохата на Късното средновековие и Възраждането през XIX в. Той е опит да се продължи традицията в популяризирането на старата книжнина за съвременния читател, било то специалист в някоя от областите на българистичното знание – история, филология, фолклор и др., студент или просто любознателен човек. Сборникът е разработен в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, затова разчита да обогати чуждестранните българисти с

нови знания за българската книжнина и език в диахронен аспект. Стремежът на сътрудниците е да се представят малко познати, неиздавани и/или непревеждани до момента произведения или части от такива, а ако съществуват преводи, задължително се прави нов. Изборът се основава на интересите и личния опит на изследователите, без да се спазват строги жанрови класификации и критерии. Хронологически текстовете включват по-късни преписи на произведения от X–XI в., творби от XV–XVIII и новобългарски преработки от първата половина на XIX в. Включен е за първи път непознат до момента извор – Сливенски дамаскин от Архива на Природоматематическата гимназия в град Сливен; непревеждани слова на Йосиф Брадати, непревеждани колофонни бележки на книжовници, караманлийски текстове с гръцка графика. Моделът на въвеждането на всяка текстова единица е еднотипен и цели да даде максимално сбита и ясна информация за: названието на текста; източника, от който се ползва; изданията му, ако има такива; избрана библиография и следните *три приоритетни елемента*:

оригинален наборен текст на стара кирилица,
превод на съвременен български език и
открояване на определени езикови черти, които разкриват развоя на българския език или са типични за съответното произведение.

Те нямат изчерпващ, а само илюстративен характер и не са предназначени за обучението по историческа граматика на българския език, а са помощен код за възприемане на текста. Именно затова в езиковите примери се обръща внимание главно на лексиката, а от граматиката се посочват само доминиращи черти, особено характерни за текста. За улеснение на читателя в наборния текст и в превода при необходимост се дават обяснителни бележки, езикови тълкувания или енциклопедични данни. Текстовете на стара кирилица не се нормализират и се възпроизвеждат максимално автентично, включително диакритичните знаци, които в късния етап от развоя на езика имат важна функция.

Един от актуалните въпроси на историческата лексикология е да се моделират тенденциите в речниковия състав на българския език в изследвания период. Най-добре проучени в лексикално и лексикографско отношение са дамаскините, които отдавна са се обособили като отделен раздел. Именно по материал от Тихонравовския дамаскин от XVII в. – един от най-важните новобългарски дамаскина, е изработен първият по рода си речник тезаурус с над 6000 речникови статии (РКЕНО/RKENO 2012). На практика обаче не познаваме в детайли речника на редица книжовници от епохата, сред които на първо място Йосиф Брадати, поп Пунчо, даскал Тодор Пирдопски – последния български дамаскинар, и др. Това повдига теоретичния въпрос как от макросистемата на дамаскината книжнина може да се отиде към идиолекта на отделния книжовник и как се проявяват на макро и микро равнище следните опорни признаци на лексиката на българския език от периода на османското владичество:

1. Народноразговорното начало. Това е лексика с разговорен или диалектен характер, която с появата на дамаскините се превръща в основа на езиковия идиом, предназначен за писмена комуникация. Неслучайно именно по повод на новобългарските дамаскини е въведен специализираният термин *книжовен език на народна основа*. След появата на българските преводи на печатния новогръцки сборник „Съкровище“ на Дамаскин Студит от 1557–1558 г. се налага нов книжовен модел; разговорният (наричан още народноразговорен, народен) език навлиза в писмената комуникация и се установява пряка връзка между говорим и книжовен език.

2. Чуждоезиковата лексика: турцизмите и новите гръцизми.

3. Присъствието на книжовната традиция.

Така например, ако се позовем на текста у Д. Петканова с оглавие „Слово от книга Левитска, глава 26“ (Петканова/Petkanova 1990: 330–335), възможна преработка на Йосиф Брадати по неизвестен с точност гръцки образец, ще установим употребата на следните разговорни лексеми, които обедняват едновременно домашния разговорен и диалектен пласт и чуждоезичната лексика, предимно от турски в условията на реален билингвизъм: *мория* ‘масова смърт, изстребление; епидемична смърт’, *теснота* ‘затруднено положение, притеснение’, *по агаренско*, *роб у турски руце*, *глобаре* (бирници), *вергие*, *вергия* < *vergi* ‘вид паричен данък в Османската империя за сгради и занятие, плащан от възрастното работоспособно мъжко население’. С лексемата *харач* се означава военният данък (от турски *haraç* < арабски *harāğ*), плащан от мъже след навършване на 14 години, както и държавен данък от васал към сюзерена султан. Напълно възможно е текстът да е засвидетелствал народното осмисляне на този историзъм, тъй като в диалектите *харач* става обобщено название за непосилни данъци. Несъмнено целта е библийските примери от Стария Завет да се сведат до конкретни реалии от османската действителност, а това е разпознаваема черта на индивидуалния проповеднически стил на Йосиф Брадати.

За ролята на традицията ще приведем пример от *Требника* на поп Богдан от село Славовица, Плевенско, датиран от 1641 г. и съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под номер 251, в който се помества препис на популярната Архирейска молитва срещу волни и неволни грехове. Тя следва модела на изброяването на човешките грехове, но вместо със субстантиви, те са представени с форми на глаголи във 2л. ед. ч. с обобщаваща функция към всеки един адресат от паството, т.е. към човека като субект на греха. Тази молитва показва тематична близост с чина на изповедта, в който се съчетават номенклатурата на греховете и съответните епитимийни стойности за изкуплението им. Това е и причината да я срещаме в требници, служебници и сборници с правила на Православната църква. Тук схемата на греховете се разраства със следните избрани словоформи със суфикс *-ствовати*, сред които има и композитни образувания: *благодѣтельствоваше*, *дѣтослѣньствоваше* (*дѣта* + *растѣлѣти* ‘развращавам, погубвам в метафоричен смисъл, унищожавам’), *мѣжеложествоваше*, *птичеложествоваше*, *скотоложествоваше*, *празнословише*, *сквърнословише*, *тъщеславствоваше* и др.

В издадения сборник читателят може да открие интересна лексика, например *вълхвовоникъ* ‘борец срещу магьосниците’, *враговщина* ‘хитрост, дяволщина’, *грозьство* ‘страховитост, ужас’, *лжководбытникъ* ‘който мами за материална изгода’, *отъпадъникъ* ‘който се е отделил от общността, сменил е вярата си или е станал неверник’, *подъхъвьникъ* ‘ласкател, раболепник’ и много други.

Първоначалното работно заглавие на подготвяния сборник с текстове и преводи беше „Острови на българската книжнина и език от XV–XIX в.“ „Островите“ на българската книжнина и език, които Секцията за история на българския език предлага, нямат претенцията да достигнат съществуващите образци, малка част от които бяха споменати. Те са малки островчета, но като такива са свързани с „Континента“, наречен старо българско книжовно наследство, което остава основа на българистиката.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Генов 1922: Ангелов, Б., М. Генов. Стара българска литература (IX–XVIII в.) в примери, преводи и библиография. Т.2. История на българската литература с примери и библиография. София: Ал. Паскалев (Angelov, Genov 1922: *Angelov, B., M.*

- Genov. Stara balgarska literatura (IX–XVIII v.) v primeri, prevodi i bibliografia. T.2. Istoria na balgarskata literatura s primeri i bibliografia. Sofia: Al. Paskalev).*
- Динеков 1968: *Динеков, П. Старобългарски страници. Антология. София: Български писател (Dinekov 1968: Dinekov, P. Starobalgarski stranitsi. Antologia. Sofia: Balgarski pisatel).*
- Иванова-Мирчева 1987: *Иванова-Мирчева, Д. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. София: Народна просвета (Ivanova-Mircheva 1987: Ivanova-Mircheva, D. Vaprosi na balgarskiya knizhoven ezik do Vazrazhdaneto. Sofia: Narodna prosveta).*
- Мусакова, Узунова (ред.) 2011: *Мусакова, Е., Е. Узунова (ред.). Етрополската книжовна школа и българският XVII век. София: НБКМ (Musakova, Uzunova (ed.) 2011: Musakova, E., E. Uzunova (ed.). Etropolskata knizhovna shkola i balgarskiyat XVII vek. Sofia: NBKM).*
- Петканова 1990: *Петканова, Д. Народното четиво през XVI–XVIII век. София: Български писател (Petkanova 1990: Petkanova, D. Narodnoto chetivo prez XVI–XVIII vek. Sofia: Balgarski pisatel).*
- Страници 2024: *Абаджиева, М., Брага, Т., Мирчева, Е., Митринов, Г., Мичева, К., Цибранска-Костова, М. Страници от историята на българската книжнина и език. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“ (Stranitsi 2024: Abadzhieva, M., Braga, T., Mircheva, E., Mitrinov, G., Micheva, K., Tsibranska-Kostova, M. Stranitsi ot istoriata na balgarskata knizhnina i ezik. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“).*
- Христова (ред.) 1993: *Христова, Б. (ред.). Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV век. София: НБКМ (Hristova (ed.): Hristova, B. (ed.). Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XV v. Sofia: NBKM).*
- Христова (ред.) 1996: *Христова, Б. (ред.). Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век. София: НБКМ (Hristova (ed.): Hristova, B. (ed.). Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XVI v. Sofia: NBKM).*
- Христова, Мусакова 2010: *Христова, Б., Е. Мусакова. Етрополската калиграфско-художествена школа от XVII век. София: Борина (Hristova, Musakova 2010: Hristova, B., E. Musakova. Etropolskata kaligrafsko-hudozhestvena shkola ot XVII v. Sofia: Borina).*
- РКЕНО 2012: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин). София: Валентин Траянов (RKENO 2012: Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna основа ot XVII vek (varhu tekst na Tihonravoviya damaskin). Sofia: Valentin Trayanov).*
- Radoslavova 2017: *Radoslavova, D. Breaking New Ground in Marginality. Tendencies in the Bulgarian Orthodox Literary Tradition of the Seventeenth Century. – Cahiers du monde russe, 58/3, 503–536.*